

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

ХОМЕНКО Алла Василівна

УДК 373.3.046.12.064.2

**ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИХ ВІДНОСИН
УЧИТЕЛЯ Й УЧНІВ У ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ
ПЕРШОГО СТУПЕНЯ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Полтавському державному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Бойко Алла Микитівна,
Полтавський державний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка,
завідувач кафедри педагогіки.

Офіційні опоненти – доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член АПН України
Киричук Олександр Васильович,
Інститут підготовки кадрів
державної служби зайнятості України,
завідувач кафедри психології;

– кандидат педагогічних наук, доцент,
Лавриченко Наталія Миколаївна,
Інститут педагогіки АПН України,
завідувач лабораторії порівняльної педагогіки.

Провідна установа: Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, кафедра педагогіки,
Міністерство освіти і науки України, м. Харків.

Захист відбудеться "12" жовтня 2006 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26. 053. 09 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий "8" вересня 2006 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Л. Шевнюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Трансформаційні процеси, що відбуваються в освіті України від початкової до вищої школи згідно з національним і загальнолюдським аксіологічним спрямуванням, виявили гостру потребу в подальшому розвитку її гуманізації. Найбільш ефективним засобом гуманізації, як свідчать сучасні інтеграційні освітньо-виховні тенденції, є формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня як основи системи національної освіти. Молодший шкільний вік найоптимальніший для становлення всього комплексу ціннісно-гуманних взаємин, зокрема особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів, розвитку індивідуальних можливостей і соціальних потреб дітей, їхнього духовно-морального сходження, від чого залежить ефективність виховання на інших етапах вікової періодизації школярів.

Проте, за даними проведеного нами пілотажного дослідження (методика І.С.Мар'єнка), близько 60% відносин учителів і учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня продовжують характеризуватися авторитарністю, що гальмує процеси гуманізації всіх типів навчально-виховних закладів і реформування освіти в цілому. Спостерігається загострення соціально-педагогічних суперечностей: між об'єктивною потребою гуманізації виховного процесу школи першого ступеня і превалюванням при його здійсненні загальноорієнтованих дистантних відносин учителя й молодших школярів; між прагненням учнів до самоствердження й особистісної значущості і формальним, на основі педагогічних стереотипів, ставленням до них учителів у виховному процесі початкової школи; між значним ціннісно-гуманним педагогічним потенціалом особистісно орієнтованих відносин і недостатньою професійною компетентністю вчителів у їх формуванні, а також неусвідомленням більшістю педагогів їх виховного значення. Учитель початкових класів ще не став повною мірою суб'єктом гуманістичних перетворень. Отже, соціальна й педагогічна значущість проблеми зумовила пошук шляхів її цілісного розв'язання.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що проблема відносин є предметом міждисциплінарних пошуків українських і зарубіжних учених. Вона досліджувалася за такими напрямками: теоретико-методологічні засади формування відносин (О.О.Бодальов, А.М.Бойко, Л.С.Виготський, О.В.Киричук, В.М.Мясищев, А.В.Петровський, С.Л.Рубінштейн); фундаментальні загальнопедагогічні концепції: особистісно-гуманної педагогіки (Ш.О.Амонашвілі, О.Я.Савченко, В.О.Сухомлинський, О.В.Сухомлинська), особистісно орієнтованого виховання (І.Д.Бех), діалогічної взаємодії (О.В.Киричук), особистісно-гуманістичної парадигми виховання (А.М.Бойко), ціннісних засад особистісно орієнтованої освіти (Є.В.Бондаревська); теоретико-методичні аспекти: культура педагогічно доцільних відносин і взаємодії (М.А.Вейт, В.М.Галузинський, Л.Ю.Гордін, Н.А.Зінченко), гуманне професійне спілкування вчителя (Г.О.Балл, О.А.Дубасенюк,

С.В.Кондратьєва, Т.І.Сущенко, Н.Є.Щуркова), моделювання виховного процесу (А.Й.Капська, В.В.Краєвський, О.М.Коберник); формування гуманних взаємин відповідно до вікових особливостей: старших дошкільників (А.М.Гончаренко), молодших школярів (А.М.Счастливая, Г.Я.Ясякевич), учителя й старшокласників у педагогічному спілкуванні й позаурочній діяльності (В.О.Білоусова, В.О.Мазуріна, М.Д.Цимпеу); історичний аспект проблеми відносин (О.Ю.Гордін, О.А.Грива, Н.М.Дем'яненко, С.Т.Золотухіна); дослідження з проблем розвитку особистості молодшого школяра: соціально-особистісні характеристики дітей молодшого шкільного віку (Н.М.Дятленко, О.Л.Кононко, О.А.Онісюк, О.Я.Савченко), розвиток емпатії й гуманного спілкування в дитячому колективі (Т.П.Гаврилова, К.М.Слесик), засоби становлення моральної поведінки дітей (О.С.Безверхий, О.В.Матвієнко, Р.В.Павелків, А.В.Фок); професійно-педагогічні засади підготовки майбутніх учителів до здійснення виховної діяльності в загальноосвітній школі першого ступеня (В.В.Желанова, І.В.Казанжі, О.І.Кіліченко, О.М.Мельник, Л.О.Свиріна, Л.В.Щустрова, Т.М.Яблонська).

Значна кількість досліджень свідчить про важливість проблеми. Водночас їх аналіз показує, що вчені порушують, безумовно, важливі, але тільки окремі питання, які прямо чи опосередковано стосуються формування особистісно орієнтованих відносин. Аспекти ж виховної сутності відносин, їх структури, функцій, поетапного формування і під їх впливом позитивних особистісних змін дитини й професійних змін учителя залишаються нерозкритими.

Отже, актуальність проблеми, недостатня розробленість її в педагогічній теорії, гостра практична потреба в гуманізації виховного процесу в усіх типах навчальних закладів, зокрема формування з цією метою особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у початковій школі, зумовили вибір теми дослідження **”Формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з темою науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка ”Педагогічні засади єдності теорії і практики в багаторівневій підготовці майбутніх учителів” (державний реєстраційний № 0100U001530). Тема дослідження затверджена вченою радою Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (протокол № 8 від 28 лютого 2002 р.) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень в Україні в галузі педагогіки та психології (протокол № 4 від 29 квітня 2002 р.).

Об'єкт дослідження: відносини вчителів і учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня.

Предмет дослідження: поетапне й послідовне формування особистісно орієнтованих відносин учителів і учнів у виховному процесі початкової школи.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування й експериментальне підтвердження поетапного й послідовного формування особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня.

Гіпотеза дослідження. У виховному процесі початкової школи формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів може бути забезпечене на основі науково-теоретичного обґрунтування послідовних етапів, виявлення сукупності психолого-педагогічних умов та педагогічно доцільної системи засобів, а також розкриття специфіки підготовки вчителя до формування особистісно орієнтованих відносин, у результаті чого досягаються позитивні зміни в структурі особистості, взаємозумовлене особистісне зростання вчителя й молодших школярів.

Відповідно до мети та гіпотези були поставлені такі **завдання дослідження:**

1. Розкрити виховну сутність, структуру та функції особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів загальноосвітньої школи першого ступеня.

2. Здійснити наукове уточнення та модифікацію понять "особистісно орієнтовані відносини вчителя й молодших школярів", "індивідуально-гуманістична спрямованість виховної діяльності вчителя початкових класів".

3. Розробити й експериментально перевірити теоретичну модель формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів.

4. Теоретично обґрунтувати й здійснити експериментальну перевірку послідовних етапів формування особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі початкової школи.

5. Виявити психолого-педагогічні умови, з'ясувати педагогічно доцільні засоби та їх вплив на формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів.

6. Розкрити специфіку підготовки вчителя початкових класів до формування особистісно орієнтованих відносин із дітьми молодшого шкільного віку.

7. Розробити науково-методичні рекомендації з формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня.

Для досягнення мети, перевірки гіпотези та розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс **методів** дослідження:

– теоретичного пошуку: логіко-теоретичний, парадигмальний, зіставно-порівняльний аналіз та синтез даних філософської, психологічної та педагогічної літератури; методи класифікації, порівняння, узагальнення, систематизації, аналогії для визначення стану дослідженості проблеми, методолого-теоретичних основ її вирішення; системно-структурний аналіз для розробки організаційно-функціональної моделі, обґрунтування поетапного й послідовного формування особистісно орієнтованих відносин;

– емпіричного характеру: діагностичні (опитування – письмове й усне, тестування, метод експертної оцінки й самооцінки, виховуючих ситуацій); обсерваційні (пряме й опосередковане

спостереження, самоспостереження); прогностичні (узагальнення незалежних характеристик, аналіз передового й масового педагогічного досвіду, результатів взаємодії); педагогічний експеримент для виявлення й перевірки етапів, умов та засобів, розкриття специфіки підготовки вчителя до формування особистісно орієнтованих відносин; методи педагогічної кваліметрії та математичної статистики для аналізу й інтерпретації результатів експерименту.

Методологічну основу дослідження становлять: філософські, психологічні й педагогічні знання про людину, наукові теорії її виховання й розвитку в системі відносин, а також аксіологічний, відносницький, діяльнісний та середовищний підходи для визначення методологічних засад наукового пошуку; концепції й наукові положення щодо особистісно-соціальної зумовленості виховання на сучасному етапі розвитку суспільства, гуманізації соціальних явищ і процесів, ролі відносин, спілкування й діяльності, загальнолюдських аксіологічних пріоритетів у вихованні особистості, оптимальності наукових та емпіричних знань для розробки методологічних основ теоретико-експериментального дослідження; система взаємопов'язаних принципів формування особистісно орієнтованих відносин – суб'єктності, ціннісної орієнтації, природовідповідності, культуровідповідності, єдності теорії й практики, самоактивності й саморозвитку особистості, що розглядаються як методологічне підґрунтя дослідження умов та системи засобів формування особистісно орієнтованих відносин.

Теоретичну основу дослідження становлять: нормативно-правові державні документи – Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, національна програма "Освіта" (Україна XXI століття), державна програма "Вчитель", закон України "Про виховання дітей та молоді" (проект); праці українських і зарубіжних учених, у яких розкриваються теоретичні засади, концептуальні положення особистісно орієнтованого виховання, педагогічно доцільних суб'єкт-суб'єктних відносин (Ш.О.Амонашвілі, І.Д.Бех, А.М.Бойко, Є.В.Бондаревська, О.А.Захаренко, О.В.Киричук, Н.М.Лавриченко, А.С.Макаренко, О.Я.Савченко, В.О.Сухомлинський, О.В.Сухомлинська); наукові узагальнення щодо психолого-педагогічних закономірностей розвитку дітей молодшого шкільного віку (Л.І.Божович, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, В.С.Мухіна, О.Я.Савченко), взаємозумовленості розвитку особистості та формування системи її відносин (Б.Г.Ананьєв, В.М.Мясищев, С.Л.Рубінштейн), суб'єктно-вчинкової парадигми розвитку особистості (М.М.Бахтін, О.В.Киричук, А.В.Петровський), діалогу як засобу ціннісно-особистісного спільного буття (М.М.Бахтін, В.С.Біблер, М.Бубер).

Дослідження проводилося впродовж 1998 – 2005 років у декілька етапів.

На першому етапі (1998 – 2000 рр.) здійснено: вивчення й аналіз літератури з проблеми дослідження, розроблено поняттєво-термінологічний апарат, визначено напрями наукового пошуку, сформульовано гіпотезу дослідження, теоретико-методологічне обґрунтування експериментальної роботи, виявлено типові недоліки у формуванні особистісно орієнтованих відносин.

На другому етапі (2000 – 2004 рр.) обґрунтовано поетапність і послідовність формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів; проведено формувальний етап експерименту; розроблено й перевірено ефективність організаційно-функціональної моделі формування особистісно орієнтованих відносин; упроваджено в експериментальних навчальних закладах постійно діючий семінар для вчителів початкових класів, елективний курс для майбутніх фахівців; виявлено й експериментально підтверджено умови, з'ясовано засоби та розроблено технології забезпечення формування особистісно орієнтованих відносин; проведено проміжні зрізи для вимірювання експериментальних даних.

На третьому етапі (2004 – 2005 рр.) систематизовано й узагальнено результати теоретичного аналізу й експериментальної роботи, зроблено загальні висновки дослідження, розроблено науково-методичні рекомендації з формування особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася 7 років на базі загальноосвітніх навчальних закладів м. Полтави – № 6, 19, 20, 26, 30. Дослідженням було охоплено 816 учнів, 35 учителів початкових класів та 158 студентів психолого-педагогічного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* розкрито виховну сутність особистісно орієнтованих відносин у школі першого ступеня, яка полягає в педагогічно доцільному когнітивно-емоційному взаємообміні суб'єктів відносин, у піднесенні значущості особистості учня для вчителя, у їхньому взаємозумовленому особистісному зростанні; визначено функції особистісно орієнтованих відносин (розвивально-виховну, психотерапевтичну, моральної саморегуляції); розроблено, теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено послідовність етапів їх формування – пропедевтично-мотиваційний (підготовчий), творчо-діяльнісний (основний), регулювальний, контроль-діагностичний (підсумковий); виявлено сукупність психолого-педагогічних умов, з'ясовано систему засобів та їх вплив на поетапність і послідовність формування особистісно орієнтованих відносин;
- *розширено* поняття структури особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів;
- *уточнено* зміст та *розкрито* специфіку підготовки вчителя до формування особистісно орієнтованих відносин у початковій школі;
- *подальшого розвитку* набула гуманізація виховного процесу загальноосвітньої школи першого ступеня.

Теоретичне значення дослідження полягає: у здійсненні наукового уточнення й модифікації змісту понять "особистісно орієнтовані відносини вчителя й молодших школярів", "індивідуально-гуманістична спрямованість виховної діяльності вчителя початкових класів", що поглиблює розуміння виховної сутності відносин; у розробці організаційно-функціональної моделі

формування особистісно орієнтованих відносин, теоретичних основ виховних технологій – індивідуально-гуманістичного діалогічного спілкування, високоморальної вчинкової діяльності; у визначенні критеріїв та показників поетапного й послідовного формування особистісно орієнтованих відносин; у теоретичному узагальненні та поглибленні наукових знань щодо виховання молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів полягає: у розробці та впровадженні в практику технологій формування особистісно орієнтованих відносин, інноваційних методів (фасцинації, звернення до почуттів, доброзичливої педагогічної вимогливості, педагогічного паліативу та ін.), виховуючих ситуацій (емпатії, успіху, індивідуальної підтримки й взаємодопомоги та ін.), внутрішніх і зовнішніх чинників, сукупності психолого-педагогічних умов; у створенні авторської програми "Виховання й розвиток молодшого школяра в процесі формування особистісно орієнтованих відносин", елективного курсу "Особистісно орієнтовані відносини як механізм гуманізації виховного процесу школи першого ступеня", науково-методичних рекомендацій із формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі школи першого ступеня.

Результати дослідження **впроваджено** в педагогічний процес загальноосвітніх навчальних закладів м. Полтави: гімназії № 6 (довідка № 28 від 27 березня 2006 року); загальноосвітньої школи I-III ступенів № 19 (довідка № 57 від 30 березня 2006 року); загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20 (довідка № 9 від 16 січня 2006 року); загальноосвітньої школи I-III ступенів № 26 (довідка № 40 від 24 березня 2006 року); гімназії № 30 (довідка № 49 від 29 березня 2006 року) та в практику роботи психолого-педагогічного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (довідка № 1469/01-37/29 від 5 квітня 2006 року).

Результати дослідження доцільно використовувати у виховному процесі загальноосвітніх шкіл першого ступеня, при підготовці майбутніх фахівців початкової ланки освіти в педагогічних навчальних закладах III – IV рівнів акредитації, а також у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників школи першого ступеня.

Достовірність та аргументованість результатів дослідження забезпечується методологічною й теоретичною обґрунтованістю вихідних позицій та логікою дослідження; застосуванням системи методів, адекватних меті й завданням дослідження; відповідністю теоретичних положень даним дослідно-експериментальної роботи; репрезентативністю вибірки; упровадженням результатів дослідження в практику.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на міжнародних науково-практичних конференціях: "Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи" (м. Київ, 2004), "Єдність особистісного і соціального факторів у виховному процесі навчального закладу" (м. Полтава, 2004); на всеукраїнських науково-практичних конференціях: "Сучасні підходи реформування освіти" (м.

Кіровоград, 2001), "Особливості виховання дітей та молоді в системі позашкільної освіти: сучасний стан та перспективи розвитку" (м. Херсон, 2002), "Організація навчальних закладів III – IV рівнів акредитації як соціально-педагогічних комплексів" (м. Полтава, 2005); на міжнародних студентських європейських читаннях "Духовний розвиток і виховання особистості: вітчизняні й світові тенденції" (м. Полтава, 2003), "Піднесення якості знань майбутнього фахівця: європейський вимір" (м. Полтава, 2005); на засіданнях кафедри педагогіки та вченої ради Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Результати й основний зміст дисертації висвітлено в 15 одноосібних публікаціях, із них 9 статей опубліковано в наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (230 найменувань, із них 5 іноземною мовою) та додатків. Основний зміст дисертації викладено на 185 сторінках, загальний обсяг роботи становить 256 сторінок. Робота містить 6 таблиць, 1 рисунок, 1 діаграму, 7 гістограм і 17 додатків, представлених на 54 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність теми дослідження; визначено об'єкт, предмет і мету; сформульовано гіпотезу та завдання; охарактеризовано методологічну й теоретичну основи, методи дослідно-експериментальної роботи; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі – **"Особистісно орієнтовані відносини в школі першого ступеня як фактор виховання й розвитку молодшого школяра"** – здійснено характеристику, розширено структуру, розкрито виховну сутність особистісно орієнтованих відносин, з'ясовано їх функції у виховному процесі школи першого ступеня; обґрунтовано індивідуально-гуманістичну спрямованість професійної діяльності вчителя початкових класів; розроблено теоретичну модель формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів.

Проблема формування особистісно орієнтованих відносин розглядається нами в контексті особистісно соціального виховання й гуманістичної спрямованості особистісно орієнтованої професійної діяльності вчителя (А.М.Бойко). Аналіз науково-теоретичних джерел (Ш.О.Амонашвілі, Б.Г.Ананьєв, І.Д.Бех, Є.В.Бондаревська, В.О.Білоусова, О.В.Киричук, В.М.Мясищев, А.В.Петровський, С.Л.Рубінштейн, О.Я.Савченко, В.О.Сухомлинський) засвідчив, що розуміння особистості дитини через категорію "відносини" дозволяє ефективно впливати на процес становлення й розвиток індивідуальності, оскільки активність і свідомість її особистісного розвитку залежить від ціннісного змісту системи відносин, а в молодшому шкільному віці – передусім від характеру відносин з учителем.

На основі даних логіко-теоретичного парадигмального аналізу й синтезу філософської, психолого-педагогічної літератури здійснено уточнення й модифікацію поняття "особистісно орієнтовані відносини вчителя й молодших школярів", яке визначаємо як спеціально організовану під керівництвом учителя морально-естетичну педагогічно доцільну суб'єкт-суб'єктну взаємодію, що забезпечується на основі індивідуально-гуманістичної спрямованості професійної діяльності вчителя, зумовлена всією системою загальнолюдських і національних цінностей відповідно до завдань гуманізації й демократизації системи національної освіти.

У ході наукового пошуку визначено, що специфіка змісту особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів полягає не тільки в обміні пізнавальною інформацією, позитивними емоціями й почуттями, неминущими цінностями, але й в "обміні з прирощенням", який збагачує внутрішню сферу, практичний досвід кожного із суб'єктів, впливає на стан їх спільності, вносить позитивні зміни в структуру особистості вчителя й учня. Тому мету формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів у виховному процесі школи першого ступеня вбачаємо в свідомому, інтенсивному, продуктивному розвитку й саморозвитку учнів та особистісно-професійному самовдосконаленні вчителя.

Спираючись на концептуальні положення дослідження та врахувавши експериментальні дані, встановлено виховну сутність особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів початкової школи, яка полягає: 1) у когнітивно-емоційному взаємообміні суб'єктів відносин; 2) у піднесенні значущості особистості учня для вчителя; 3) у ціннісному сприйнятті особистості іншого; 4) у взаємозумовленому особистісному зростанні вчителя й молодшого школяра.

Зважаючи на специфіку виховного процесу школи першого ступеня, на підходи В.О.Білоусової, А.М.Бойко, В.М.Мясищева до структури відносин, на результати дослідно-експериментальної роботи, розширено структурні складники особистісно орієнтованих відносин, до яких включаємо: мотивацію й потреби, знання, діалогічне спілкування, морально-вчинкову діяльність та емоційно-вольовий компонент суб'єктів взаємодії. На основі теоретичного аналізу обґрунтовано провідні принципи формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів: 1) різнорівневого розвитку учнів початкових класів у системі відносин;

2) ціннісного ставлення вчителя до особистості учня; 3) опори на емоційно-когнітивний потенціал особистості вчителя й молодшого школяра, які виявляють діалектичну залежність виховання дитини від толерантності вчителя й гуманності виховного процесу.

У ході дослідження виявлено, що суб'єкт-суб'єктна взаємодія, яка визначається індивідуально-гуманістичною спрямованістю професійної діяльності вчителя – прийняттям особистості учня, взаєморозумінням, повагою й емпатією, оптимістичним ставленням до нього, – є підґрунтям формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів,

оскільки „...характером відносин ”учитель – учень” детермінується розвиток морально-ціннісного свідомого ставлення дитини до оточуючої дійсності, відносин у дитячому колективі та самовідносин” (А.М.Бойко), що спонукає вчителя до постійного особистісного розвитку й професійного самовдосконалення. Отже, індивідуально-гуманістичну спрямованість професійної діяльності вчителя розглядаємо як теоретичну й організаційно-методичну основу формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів. У роботі здійснено модифікацію цього поняття. Індивідуально-гуманістичну спрямованість професійної діяльності вчителя визначено як сукупність гуманних якостей його особистості (людяності, доброзичливості, лагідності, привітності, поваги до дитини, емпатії, педагогічного такту, толерантності, справедливості), стійких ціннісних орієнтацій (на розвиток особистості молодшого школяра, на гуманістично-діалогічне спілкування з ним, на обмін духовними цінностями, на здійснення високоморальних учинків) та гуманних позицій (прийняття, визнання, розуміння дитини, оптимістичне ставлення до неї) у виховній діяльності.

Доведено, що провідними засобами її реалізації у виховному процесі початкової школи, що було зафіксовано в усіх експериментальних навчально-виховних закладах, є: створення атмосфери довіри у відносинах, забезпечення психологічного комфорту суб’єкт-суб’єктної взаємодії та реального відчуття взаємоповаги, співпраці й співтворчості.

Вивчення теоретичних основ проблеми, проведення дослідно-експериментальної роботи дозволили розглядати як механізми формування особистісно орієнтованих відносин гуманні особистісно-професійні якості вчителя, індивідуально-гуманістичні діяльність і спілкування та психологічно комфортні виховуючі ситуації, що в цілісній єдності з психолого-педагогічними умовами, педагогічно доцільними засобами забезпечують ефективність даного процесу. У ході дослідження виявлено сукупність психолого-педагогічних умов формування особистісно орієнтованих відносин як взаємозалежних і взаємодетермінованих факторів: 1) усвідомлення вчителем поетапності й послідовності формування особистісно орієнтованих відносин; 2) індивідуально-гуманістична спрямованість особистості вчителя; 3) взаємозумовленість внутрішніх і зовнішніх чинників формування особистісно орієнтованих відносин; 4) гуманний характер відносин у шкільному й родинному вихованні; 5) інноваційно спрямована специфіка підготовки вчителя до формування особистісно орієнтованих відносин у початковій школі.

Дослідження виховного процесу школи першого ступеня дало можливість визначити основні характеристики особистісно орієнтованих відносин, які за даними експериментальної роботи розглядаються як завдання вчителя у виховній діяльності з молодшими школярами. Головні з них: по-перше, досягнення єдності ціннісних орієнтацій учителя й молодших школярів; по-друге, персоналізація учня вчителем у процесі суб’єкт-суб’єктної взаємодії; по-третє, неперервність і

послідовність відносин у часі й просторі; по-четверте, суб'єктний підхід у відносинах до учнів і диференційований до їх родин.

Спираючись на суб'єктно-вчинкову парадигму розвитку особистості (М.М.Бахтін, О.В.Киричук, А.В.Петровський, С.Л.Рубінштейн) та розуміння діалогу як засобу ціннісно-особистісного спільного буття (М.М.Бахтін, В.С.Біблер, М.Бубер) встановлено, що особистість молодшого школяра в ході формування особистісно орієнтованих відносин з учителем самовиявляється, розвивається і зростає не тільки в діях із предметами оточуючого світу, а насамперед у діях учинкових, що зумовлює характер відносин дитини зі світом людей. Це дозволило з'ясувати функції особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі школи першого ступеня: як найголовнішу – розвивально-виховну, невіддільну від неї психотерапевтичну, а також функцію моральної саморегуляції. Їх реалізація допомагає дитині й учителеві усвідомити свою цінність і унікальність як особистості й пробуджує в них потребу в саморозвитку та самовдосконаленні.

Розкриття виховної сутності, принципів і змісту особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів, визначення індивідуально-гуманістичної спрямованості професійної діяльності вчителя як теоретичної й організаційно-методичної основи їх формування, результати формувального експерименту дозволили нам виділити три послідовних взаємозумовлених етапи формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів. Перший етап – пропедевтично-мотиваційний (підготовчий); другий – творчо-діяльнісний (основний); третій – регулювальний, контрольо-діагностичний (підсумковий). Етапи обґрунтовано з урахуванням соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку, демократизації та гуманізації освіти, зокрема специфіки початкової школи; на основі феноменологічного й герменевтичного підходів (О.В.Сухомлинська); системи взаємопов'язаних принципів, а також вироблених нами критеріїв та показників формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів.

Для забезпечення поетапності й послідовності формування особистісно орієнтованих відносин нами було розроблено організаційно-функціональну модель, яка включає мету, принципи, зміст, послідовні етапи, умови, механізми, чинники та технології, що в сукупності розкривають специфіку формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів початкових класів. Її новизна полягає у визначенні послідовності етапів, сукупності психолого-педагогічних умов та педагогічно доцільної системи засобів, що забезпечують позитивні зміни в структурі особистості суб'єктів взаємодії, їх взаємозумовлене особистісне зростання.

У другому розділі – **”Засоби забезпечення поетапності й послідовності формування особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі початкової школи”** – теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено послідовність взаємозумовлених етапів формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів; з'ясовано педагогічно доцільну систему

засобів та їх вплив на формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів.

Поетапність у формуванні особистісно орієнтованих відносин трактується нами як специфічна періодизація у розвитку спеціально організованої суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя й учнів початкових класів. Послідовність виявляється в наступності й неперервності етапів формування особистісно орієнтованих відносин із поглибленням від етапу до етапу їх виховної сутності та розширенням педагогічних функцій.

Перший етап – **пропедевтично-мотиваційний**, підготовчий за своїм характером. Його *мета* – забезпечення мотивації вчителів і учнів до формування особистісно орієнтованих відносин, виховання у молодших школярів відвертості почуттів, цікавості до іншої особистості, толерантності. *Зміст* полягав у формуванні установки вчителя на особистісно орієнтовані відносини з молодшими школярами, організацію й здійснення первинного міжособистісного контакту, спілкування й діяльності на індивідуально-гуманістичній основі, залучення батьків до ціннісно-гуманної взаємодії.

Реалізації змісту сприяла розроблена нами програма "Виховання й розвиток молодшого школяра в процесі формування особистісно орієнтованих відносин", яка послідовно включала такі розділи: „Я і мій внутрішній світ”, „Як ми сприймаємо один одного”, „Культура відносин”, „Уміння володіти собою”, що стало змістовим орієнтиром для вчителів експериментальних класів і дозволило їм конкретизувати індивідуальні програми особистісного розвитку учнів. Формування установки вчителя на особистісно орієнтовані відносини відбувалося завдяки, по-перше, усвідомленню ним значущості гуманних професійних якостей власної особистості для становлення особистісно орієнтованої взаємодії; по-друге, забезпеченню наступності виховного процесу дошкільного виховного закладу й початкової школи; по-третє, поглибленню знань про закономірності розвитку особистості сучасного молодшого школяра.

Головний *напрямок* у змісті першого етапу – первинне сприйняття суб'єктами відносин один одного – визначив характер подальшої взаємодії вчителя й учнів. У ході дослідно-експериментальної роботи було з'ясовано алгоритм перебігу успішного первинного індивідуально-гуманістичного міжособистісного контакту (сприйняття зовнішності – індивідуально-гуманістичне діалогічне спілкування – забезпечення спільності емоційного стану – зацікавленість – симпатія) та педагогічні вимоги до його здійснення (відкритість у спілкуванні: виявлення доброзичливості, поваги, емпатії, щирості, лагідності, привітності; визнання ціннісною особистістю дитини; спрямування діалогу на розкриття духовного світу учня, світу його цінностей та уподобань). Використання таких інноваційних методів, як фасцинація й емпатійне ставлення, звернення до почуттів, а також повага, заохочення до особистісно орієнтованої взаємодії сприяли здійсненню індивідуально-гуманістичного підходу до учнів у процесі спілкування й діяльності.

Характерним для цього етапу було застосування технології індивідуально-гуманістичного спілкування як рівноправного діалогу вчителя й учня, в основі якого – ціннісне ставлення до особистості дитини. Результати проміжного діагностування (зафіксовано середній приріст – 15,3%) ефективності формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів експериментальних класів за визначеними нами критеріями та показниками підтверджують, що вже на першому етапі здійснюється „обмін із прирощенням” між суб’єктами взаємодії.

Процес виховання молодшого школяра на першому етапі збагатився: 1) когнітивно-емоційним взаємообміном; 2) ціннісним сприйняттям особистості іншого; 3) взаєморозумінням учителя й учнів та їх прагненням до спільної особистісно орієнтованої взаємодії.

Другий етап – **творчо-діяльнісний (основний)**. На цьому етапі продовжувалася робота, започаткована на першому етапі. Послідовність виявилася, по-перше, у мотивації й вихованні ціннісно-гуманних потреб суб’єктів у ході особистісно орієнтованої взаємодії; по-друге, у стимулюванні вчителем індивідуально-гуманістичного діалогічного характеру спілкування з учнями; по-третє, у поширенні суб’єкт-суб’єктних відносин із батьками. *Мета* даного етапу – включення вчителя й молодших школярів в індивідуально-гуманістичну вчинкову діяльність, яка поступово забезпечує поглиблення процесів самопізнання й моральної саморегуляції вчителів і учнів, розвиток ціннісно-гуманного ставлення до інших; формування об’єктивної оцінки й самооцінки учнів; здійснення морального й естетичного виховання. *Зміст* основного етапу полягав: у розвитку в учнів адекватного образу власного „Я” у взаєминах з учителем, однолітками, батьками; у виробленні звичок культурного співіснування; у формуванні навичок гуманного спілкування; у розкритті позитивних якостей особистості учня в процесі включення його в пріоритетний творчий вид діяльності; у навчанні вчинкам Добра, Істини й Краси; в організації благодійної діяльності.

Проведена дослідно-експериментальна робота дозволила визначити основні *напрями* в змісті діяльності вчителя на другому етапі: 1) розвиток самопізнання молодшого школяра; 2) усвідомлення учнем світу людських стосунків; 3) формування ціннісно-гуманного ставлення дитини до іншої особистості. Кожен із напрямів мав певну структуру й зміст, реалізував визначені виховні завдання, проте всі напрями підпорядковувалися формуванню особистісно орієнтованих відносин.

Розвиваючи самопізнання учня, вчителі спрямовували свою діяльність на формування позитивного ставлення молодшого школяра до його фізичного й психічного „Я”. Для здійснення індивідуально-гуманістичного підходу до дітей, які мали порушення образу власного „Я”, неадекватну самооцінку й рівень домагань, у процесі експериментальної роботи було умовно розподілено учнів на певні групи за проблемними характерологічними проявами їх особистості (нестійкий – ”оленятко”, підвищена чутливість – ”їжачок”, тривожність – ”зайчик”, інтроверт – ”воронятко”, збудливо-агресивний – ”ведмежатко”, демонстративний – ”півник”) і визначено коло

індивідуальних впливів для кожної групи молодших школярів. Аналіз індивідуально-гуманістичного спілкування вчителів і учнів на творчо-діяльнісному етапі дозволив визначити основні фактори, які спричиняють формування адекватної самооцінки молодшого школяра й тим самим поглиблюють процес його самопізнання: 1) відчуття своєї значущості й потреби вчителів: відкрите виявлення своїх почуттів обома суб'єктами інтеракції; 2) взаємоповага й взаємодовіра у стосунках: прояв емпатії, толерантності й справедливості у взаємодії; 3) віра і вчителя, і учня в успіх. Установлено, що власний приклад самовизнання й самокритики вчителя є важливим чинником формування позитивної самооцінки молодших школярів і професійного самовдосконалення вчителя.

Усвідомлення учнем світу людських стосунків відбувалося шляхом розкриття вчителем позитивних якостей особистості учня та інших людей у процесі взаємодії, виховання звичок культурного співіснування; розвитку й виховання навичок гуманного спілкування; виховання санітарно-гігієнічних звичок, ввічливості, поваги, емпатії, стриманості, відповідальності у виконанні доручень тощо. На основі формування інтересу до іншої особистості, виховання толерантності, тактовності, розвитку співпереживання й співчуття шляхом включення учнів у морально-вчинкову діяльність здійснювалося гуманне ставлення молодших школярів до вчителя, однокласників, батьків, інших дорослих. Учителі навчали молодших школярів учинків Добра, Істини й Краси, ціннісного ставлення до іншої особистості, благодійної діяльності, що в сукупності сприяло розвитку гуманних якостей учнів (доброміркуванню, емпатії, милосердю, чуйності).

Ефективними й доцільними на другому етапі виявилися такі інноваційні й традиційні методи та прийоми формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів: власного прикладу, доброзичливої педагогічної вимогливості, індивідуально-педагогічної підтримки, педагогічного паліативу; творчі індивідуальні завдання й доручення; читання художніх творів; казкотерапія; вільне й тематичне малювання; сюжетно-рольові, словесні, рухливі та музичні ігри, спрямовані на розвиток доброзичливого й уважного ставлення дітей один до одного ("Подарунки", "День народження", "Ваші добрі вчинки", "Мої однолітки", "Моя родина", "Краса слова"); етичні бесіди; виховуючі ситуації – емпатії, успіху, моральної вимоги, індивідуальної підтримки й взаємодопомоги. Для розв'язання виховуючих ситуацій було розроблено правила гуманних відносин учителя й учнів, які ґрунтувалися на психологічних закономірностях розвитку дітей молодшого шкільного віку, провідних принципах формування особистісно орієнтованих відносин та використанні вчителем системи методів педагогічно-психотерапевтичного впливу.

Істотним для цього етапу було творче застосування вчителями експериментальних класів технологій індивідуально-гуманістичного діалогічного спілкування та високоморальної вчинкової діяльності. За результатами проміжного зрізу на другому етапі зафіксовано значне підвищення коефіцієнта особистісного розвитку молодших школярів, рівня індивідуально-гуманістичної

спрямованості професійної діяльності вчителів експериментальних класів, а також середнього приросту ефективності формування особистісно орієнтованих відносин, який становив 20,6%.

Отже, на творчо-діяльнісному етапі формування особистісно орієнтованих відносин виховний процес у загальноосвітній школі першого ступеня набував гуманістичної спрямованості: поглиблювався когнітивно-емоційний взаємообмін суб'єктів відносин, відбувалося піднесення значущості особистості учня для вчителя, формувалося ціннісне ставлення до особистості іншого, що забезпечувалося особистісно орієнтованим характером діалогічного спілкування й спільною високоморальною вчинковою діяльністю.

Третій етап – **регулювальний, контрольнo-діагностичний (підсумковий)**. Якщо на другому етапі мета полягала у включенні вчителя й молодших школярів в індивідуально-гуманістичну вчинкову діяльність, то на третьому, відповідно до зрослих вимог, *метою* стало забезпечення самостійності й потреби вчителів у систематичному самоаналізі, самоконтролі й самооцінці професійної компетентності у формуванні особистісно орієнтованих відносин; виховання в учнів моральної саморегуляції спілкування й поведінки. Отже, *зміст* етапу передбачав обов'язкове продовження діяльності, яка проводилася на попередніх етапах, і, крім цього, включав: аналіз індивідуально-гуманістичної вчинкової діяльності вчителя й учнів; діагностику рівня особистісного зростання кожної дитини, рівня розвитку індивідуально-гуманістичної спрямованості власної професійної діяльності; виявлення труднощів у ході формування особистісно орієнтованих відносин; обґрунтування висновків та окреслення шляхів розвитку досягнутого рівня відносин у подальшій взаємодії з учнем та його родиною.

Головний *напрямок* у змісті цього етапу – зміцнення значущості суб'єктів один для одного – визначав засоби регуляції формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів. Установлено, що успішному формуванню особистісно орієнтованих відносин сприяли такі професійні якості вчителя: 1) знання закономірностей розвитку молодшого школяра; 2) гуманний стиль спілкування з оточуючими; 3) створення індивідуальних програм розвитку учнів; 4) володіння методами педагогічно-психотерапевтичного впливу й використання їх у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії; 5) педагогічно-просвітницька діяльність учителів за розробленою в процесі експериментальної роботи тематикою батьківського університету; 6) уміння використовувати психодіагностичні методики. Порівняльний аналіз результатів підсумкового діагностування на третьому етапі показав якісний середній приріст – 25,2%, що свідчить про доцільність і ефективність проведеної експериментальної роботи.

Характерним для підсумкового етапу був виявлений феномен поведінки молодших школярів – відображення суб'єктності (В.А.Петровський), що полягав у змістовних перетвореннях особистості учня на основі трансляючої суб'єктності вчителя. Учитель, як діяльнісне начало, змінював погляди дитини на світ, формував нові спонуки, ставив нові цілі та одночасно виступав умовою й наслідком

її активності. У цьому феномені втілювалася вирішальна роль учителя у формуванні особистісно орієнтованих відносин, його представленість у життєдіяльності учня.

У процесі експериментального дослідження було виявлено педагогічно доцільну систему засобів забезпечення поетапного формування особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі початкової школи: технології (індивідуально-гуманістичного діалогічного спілкування та високоморальної вчинкової діяльності); інноваційні методи (фасцинації, звернення до почуттів, доброзичливої педагогічної вимогливості, педагогічного паліативу); чинники: внутрішні (емпатійне ставлення-відповідь, духовно-діяльнісна адаптація, наслідування, рефлексія, персоналізація) та зовнішні (діалогічне спілкування, високоморальна вчинкова діяльність, гармонійне поєднання у виховній діяльності вчителя методів педагогічного й психотерапевтичного впливу).

У ході експериментальної роботи встановлено, що поетапне й послідовне формування особистісно орієнтованих відносин є обов'язковим для початкової школи (перший етап, як правило, 1 клас; другий – 2-3 класи; третій – 4 клас). Динаміка розвитку й функціонування кожного етапу залежить передусім від професійної компетентності вчителя.

У третьому розділі – **”Специфіка підготовки вчителя початкових класів до формування особистісно орієнтованих відносин”** – розкрито науково-практичні аспекти інноваційно спрямованої підготовки вчителя до формування особистісно орієнтованих відносин; визначено шляхи інтеграції загальноосвітньої школи першого ступеня й закладів педагогічної освіти для забезпечення єдності теорії й практики формування цих відносин; висвітлено логіку та основні позиції виконаної експериментальної роботи; здійснено аналіз результатів дослідження; доведено ефективність поетапного й послідовного формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі школи першого ступеня.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи показав, що ефективність формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів безпосередньо залежить від рівня особистісного розвитку й професійної підготовки вчителя, тому зміст професійної підготовки мусить мати інноваційний характер.

Особлива увага при цьому акцентувалася на поєднанні новаторських і традиційних напрямів підготовки фахівця початкової школи, зокрема: 1) на збільшенні обсягів практичної підготовки для формування рефлексивно-перцептивних, діагностичних умінь та умінь діалогічного спілкування; 2) на становленні особистісної флексібельності вчителя; 3) на формуванні стійких гуманних виховних позицій у відносинах; 4) на опануванні технологій особистісно орієнтованої взаємодії; 5) на розвитку творчо-професійної активності для інтенсивного обміну досвідом формування суб'єкт-суб'єктних відносин; 6) на оволодінні досягненнями вітчизняної та зарубіжної гуманної педагогіки; 7) на активізації науково-методичної роботи й самоосвіти майбутніх фахівців.

Із метою реалізації визначених напрямів було запроваджено постійно діючий семінар для вчителів експериментальних класів, який дозволив підвищити фахову майстерність із гуманізації відносин "учитель – учень" і глибше ознайомитись із засобами забезпечення цього процесу. Тематика семінару планувалася відповідно до науково-теоретичного, методичного та діяльнісно-практичного компонентів підготовки вчителя. Для організації діалогу й підвищення творчої активності вчителів використовувалися такі форми семінарських занять: круглі столи, семінари-практикуми, психологічні тренінги, міні-дискусії, захист власних проєктів, ділові ігри, психолого-педагогічні симпозиуми, індивідуальні консультації.

Організацію оновленої підготовки вчителя у процесі експерименту забезпечувала також інтеграція загальноосвітніх шкіл першого ступеня та психолого-педагогічного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Інтеграція зумовлювала комплексний взаємообмін результатами досліджень теоретичного характеру; творчими практичними знахідками, досвідом методичної роботи педагогічних колективів із даної проблеми; досвідом використання педагогічно доцільних засобів забезпечення формування особистісно орієнтованих відносин. Когнітивно-виховна компетенція майбутніх учителів початкових класів реалізувалася в змісті експериментальної роботи шляхом опанування елективного курсу "Особистісно орієнтовані відносини як механізм гуманізації виховного процесу в загальноосвітній школі першого ступеня".

Залежно від професійної компетентності вчителя, яка є головним фактором ефективності формування особистісно орієнтованих відносин, а також від характеру, ступеня виявлення внутрішніх зв'язків процесу, обґрунтовано три рівні формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів початкових класів: 1) репродуктивний (низький); 2) варіативний (середній); 3) креативний (високий). Перевірці підлягала поетапність і послідовність формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів на основі визначених нами критеріїв та їх показників: професійна компетентність учителя (особистісна флексібельність, сукупність гуманних якостей, ціннісні орієнтації), індивідуально-гуманістична взаємодія вчителя й учнів (діалогічне спілкування, високоморальна вчинкова діяльність, спільність емоційного стану), позитивні особистісні зміни молодших школярів (адекватна самооцінка, гуманний характер спілкування, самостійність у морально-вчинковій діяльності), взаємозумовлене особистісне зростання вчителя й учнів (самопізнання, моральна саморегуляція, ціннісне ставлення до особистості іншого), які аналізувалися на трьох рівнях в експериментальних і контрольних групах учителів і учнів.

Показники приросту формування особистісно орієнтованих відносин учителів і молодших школярів експериментальних груп у порівнянні з контрольними на кожному етапі – пропедевтично-мотиваційному (становлять відповідно 15,3% і 5,2%); творчо-діяльнісному (20,6% і

7,1%); регулювальному, контрольно-діагностичному (25,2% і 8,3%) – свідчать про ефективність науково обґрунтованого поетапного й послідовного формування особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі початкової школи.

У процесі експериментального дослідження було використано авторські діагностичні методики, а також методики А.Варга й В.Століна, А.Лутошкіна, Р.С.Немова, Н.Побірченко, Л.Собчик. Зведені дані результатів експериментальної роботи представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Ефективність формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів у виховному процесі початкової школи (у %)

Рівні сформованості особистісно орієнтованих відносин	Критерії												Середній приріст	
	Професійна компетентність учителя		Індивідуально-маністична взаємодія		Позитивні особистісні зміни учнів		Взаємозумовлене особистісне зростання		Приріст					
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ		
Перший етап: пропедевтично-мотиваційний (підготовчий)														
Репродуктивний рівень	40, 5	40	53, 2	52, 9	74, 1	73, 5	82, 4	82, 1	-6,7	-17, 2	5,7	15, 3		
Варіативний рівень	59, 5	55	42, 3	31, 5	19, 7	13, 6	17, 5	11, 6	9,1	19, 4				
Креативний рівень	–	5	4,5	15, 6	6,2	12, 9	0,1	6,3	1,4	9,3				
Другий етап: творчо-діяльнісний (основний)														
Репродуктивний рівень	38, 5	27	51	26, 7	72, 8	62, 7	80, 3	63, 2	-8,5	-21, 4	7,1	20, 6		
Варіативний рівень	55, 5	58	42, 6	55, 1	19, 8	20, 4	19, 4	25	10, 2	25, 8				
Креативний рівень	6	15	6,4	18, 2	7,4	16, 9	0,3	11, 8	2,6	14, 6				
Третій етап: регулювальний, контрольно-діагностичний (підсумковий)														
Репродуктивний рівень	35	10	48, 8	12, 9	70, 7	51, 6	77, 6	50, 1	-9,3	-26, 7	8,3	25,		

Варіативний рівень	59	65	42, 7	65, 5	21, 4	28, 6	22	35, 3	12, 1	29, 3		2
Креативний рівень	6	25	8,5	21, 6	8,2	19, 8	0,4	14, 6	3,4	19, 8		

Отже, результати експерименту підтвердили висунуту нами гіпотезу щодо ефективності поетапного й послідовного формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня. На основі результатів експериментального дослідження розроблено науково-методичні рекомендації з формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі теоретичних узагальнень і результатів експериментальної роботи здійснено наукове вирішення актуальної проблеми формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня, що полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні послідовних етапів, виявленні сукупності психолого-педагогічних умов, з'ясуванні педагогічно доцільної системи засобів, а також у розкритті специфіки підготовки вчителя до їх формування, в результаті чого досягаються позитивні зміни в структурі особистості, взаємозумовлене особистісне зростання вчителя й молодших школярів.

Проведене дослідження підтвердило гіпотезу й дозволило сформулювати такі висновки:

1. Розкрито виховну сутність особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у початковій школі, яка полягає в педагогічно доцільному когнітивно-емоційному взаємообміні суб'єктів відносин, у піднесенні значущості особистості учня для вчителя, у ціннісному сприйнятті особистості іншого, у взаємозумовленому особистісному зростанні вчителя й молодшого школяра. Розширено поняття структури особистісно орієнтованих відносин, основними складниками якої виступають: мотивація й потреби, знання, морально-вчинкова діяльність, діалогічне спілкування та емоційно-вольовий компонент. З'ясовано функції особистісно орієнтованих відносин (розвивально-виховна, психотерапевтична, моральної саморегуляції).

2. Здійснено наукове уточнення й модифікацію понять: "особистісно орієнтовані відносини вчителя й молодших школярів" (це спеціально організована під керівництвом учителя морально-естетична педагогічно доцільна суб'єкт-суб'єктна взаємодія, що забезпечується на основі індивідуально-гуманістичної спрямованості професійної діяльності вчителя, зумовлена всією системою загальнолюдських і національних цінностей відповідно до завдань гуманізації й демократизації системи національної освіти); "індивідуально-гуманістична спрямованість виховної діяльності вчителя початкових класів" (це сукупність гуманних якостей особистості вчителя –

людяності, доброзичливості, лагідності, привітності, поваги до дитини, емпатії, педагогічного такту, толерантності, справедливості, оптимізму; стійких ціннісних орієнтацій – на розвиток особистості молодшого школяра, на гуманістично-діалогічне спілкування з ним, на обмін духовними цінностями, на здійснення високоморальних учинків та гуманних виховних позицій – прийняття, визнання, розуміння, оптимістичного ставлення до дитини).

3. Розроблено й експериментально перевірено організаційно-функціональну модель формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі початкової школи, яка дозволяє на основі структурування підсистем і визначення закономірних причинно-наслідкових зв'язків між ними представити послідовні етапи в динаміці їх розвитку. Організаційно-функціональна модель включає мету, принципи, зміст, послідовні етапи, умови, механізми, чинники та технології, що в сукупності розкривають специфіку формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів. Її новизна полягає у визначенні поетапності й послідовності формування особистісно орієнтованих відносин, сукупності психолого-педагогічних умов та педагогічно доцільної системи засобів, що забезпечують позитивні зміни в структурі особистості суб'єктів взаємодії, їх взаємозумовлене особистісне зростання.

4. Теоретично обгрунтовано й здійснено експериментальну перевірку поетапності й послідовності формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів на репродуктивному, варіативному й креативному рівнях, що забезпечує ефективність гуманізації виховного процесу початкової школи. Перший етап – пропедевтично-мотиваційний (підготовчий); другий – творчо-діяльнісний (основний); третій – регулювальний, контрольнo-діагностичний (підсумковий). Поетапність у формуванні особистісно орієнтованих відносин трактується нами як специфічна періодизація у розвитку спеціально організованої суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя й учнів початкових класів. Послідовність виявляється в наступності й неперервності етапів формування особистісно орієнтованих відносин із поглибленням від етапу до етапу їх виховної сутності та розширенням розвивально-виховної, психотерапевтичної та функції моральної саморегуляції.

5. Виявлено сукупність психолого-педагогічних умов формування особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі початкової школи як взаємозалежних і взаємодетермінованих факторів, що забезпечують ефективність його протікання. До них відносимо: усвідомлення вчителем поетапності й послідовності формування особистісно орієнтованих відносин; індивідуально-гуманістичну спрямованість особистості вчителя; взаємозумовленість внутрішніх і зовнішніх чинників формування особистісно орієнтованих відносин; гуманний характер відносин у шкільному й родинному вихованні; інноваційно спрямовану специфіку підготовки вчителя до формування особистісно орієнтованих відносин у початковій школі.

6. З'ясовано й експериментально перевірено науково-методичну систему засобів формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі школи

першого ступеня: технології (індивідуально-гуманістичного діалогічного спілкування та високоморальної вчинкової діяльності); інноваційні методи (фасцинації, звернення до почуттів, доброзичливої педагогічної вимогливості, педагогічного паліативу, концентрації на позитивному); чинники: внутрішні (емпатійне ставлення-відповідь, духовно-діяльнісна адаптація, наслідування, рефлексія, персоналізація) та зовнішні (діалогічне спілкування, високоморальна вчинкова діяльність, гармонійне поєднання у виховній діяльності вчителя методів педагогічного й психотерапевтичного впливу).

7. Уточнено зміст та розкрито специфіку підготовки вчителя початкових класів до формування особистісно орієнтованих відносин, що полягає в інноваційній спрямованості й забезпечується збільшенням обсягів практичної діяльності з формування рефлексивно-перцептивних, діагностичних умінь та умінь діалогічного спілкування; становленням особистісної флексібельності вчителя; формуванням стійких гуманних виховних позицій у відносинах; опануванням технологій особистісно орієнтованої взаємодії; оволодінням досягненнями вітчизняної та зарубіжної гуманної педагогіки; розвитком творчо-професійної активності для інтенсивного обміну досвідом формування суб'єкт-суб'єктних відносин; активізацією науково-методичної роботи й самоосвіти майбутніх фахівців.

8. Розроблено науково-методичні рекомендації з формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня, програму "Виховання й розвиток молодшого школяра в процесі формування особистісно орієнтованих відносин", елективний курс для майбутніх фахівців "Особистісно орієнтовані відносини як механізм гуманізації виховного процесу школи першого ступеня" та комплекс методичних матеріалів постійно діючого семінару для вчителів початкових класів.

Проведене дослідження не вичерпує проблеми. На подальше вивчення заслуговує формування особистісно орієнтованих відносин учителів і школярів інших вікових груп, учителів і батьків учнів, що сприятиме гуманізації виховного процесу всіх типів навчально-виховних закладів.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Хоменко А.В. Генеза поняття „особистісно орієнтовані відносини” у педагогічній теорії // Вісник Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка: Зб. наук. праць. – Серія „Педагогічні науки”. – Полтава, 2000. – Вип. 2 (10). – С. 57 – 68.

2. Хоменко А.В. Діалогічно-гуманістична спрямованість професійної діяльності й спілкування вчителя початкової школи в умовах демократизації освіти в Україні // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. – Серія „Педагогічні науки”. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – Вип. 32. 2. – С. 207 – 211.

3. Хоменко А.В. Основні структурні компоненти особистісно орієнтованих відносин у виховному процесі початкової школи // Постметодика. – 2002. – № 4 (42). – С. 36 – 39.

4. Хоменко А.В. Специфічні функції особистісно орієнтованих відносин як результат суб'єкт-суб'єктної взаємодії // Збірник наукових праць Херсонського державного педагогічного університету. – Серія „Педагогічні науки”. — Херсон, 2002. – Вип. 31. – С. 30 – 34.

5. Хоменко А.В. Особливості формування педагогічної взаємодії у школі першого ступеня // Вісник Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка: Зб. наук. праць. – Серія „Педагогічні науки”. – Полтава, 1999. – Вип. 1 (5). – С. 142 – 148.

6. Хоменко А.В. Передумови процесу формування особистісно орієнтованих відносин // Вісник Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка: Зб. наук. праць. – Серія „Педагогічні науки”. – Полтава, 2002. – Вип. 2 (23). – С. 25 – 32.

7. Хоменко А.В. Підготовчий етап процесу формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня // Вісник Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка: Зб. наук. праць. – Серія „Педагогічні науки”. – Полтава, 2003. – Вип. 1-2 (28-29). – С. 129 – 134.

8. Хоменко А.В. Діяльнісний етап процесу формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодшого школяра // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 2. – С. 31 – 35.

9. Хоменко А.В. Чинники внутрішнього механізму формування особистісно орієнтованих відносин учителя, молодших школярів і батьків // Вісник Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка: Зб. наук. праць. – Серія „Педагогічні науки”. – Полтава, 2004. – Вип. 5 (38). – С. 122 – 130.

10. Хоменко А.В. Особистісно орієнтовані відносини в контексті нової освітньої філософії // Україна у XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. – Київ: МІЛП, Український центр духовної культури, 2001. – С. 782 – 788.

11. Хоменко А.В. Духовний розвиток педагога – джерело моральної спрямованості особистості дитини // Наукові записки психолого-педагогічного факультету: Зб. наук. праць. – Полтава, 1998. – С. 150 – 153.

12. Хоменко А.В. Вплив мистецтва на формування духовної культури особистості // Наукові записки психолого-педагогічного факультету: Зб. наук. праць. – Полтава, 1997. – С. 74 – 79.

13. Хоменко А.В. Навчання й виховання обдарованих дітей // Педагогіка. Інтегрований курс теорії та історії: Навч.-метод. посіб.: У 2 ч. /За ред. А.М. Бойко. – Ч. 1. – К.: ВПОЛ; Полтава: АСМІ, 2002. – С. 284 – 302.

14. Хоменко А.В. Технологічне забезпечення оновленого змісту виховання // Єдність особистісного і соціального факторів у виховному процесі навчального закладу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава, 2004. – С. 216 – 221.

15. Хоменко А.В. Особистісна орієнтація як провідна тенденція виховної діяльності // Педагогіка. Інтегрований курс теорії та історії: Навч.-метод. посіб.: У 2 ч. /За ред. А.М. Бойко. – Ч. 2. – К.: ВІПОЛ; Полтава: АСМІ, 2004. – С. 299 – 321.

АНОТАЦІЇ

Хоменко А.В. Формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня. – Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2006.

У дисертації обґрунтовується об'єктивна необхідність формування особистісно орієнтованих відносин учителя й молодших школярів як механізму забезпечення гуманізації виховання в загальноосвітній школі першого ступеня. Розкрито виховну сутність, структуру та функції особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня; здійснено наукову модифікацію понять "особистісно орієнтовані відносини вчителя й молодших школярів", "індивідуально-гуманістична спрямованість виховної діяльності вчителя початкових класів"; розроблено теоретичну модель формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів. Науково обґрунтовано й експериментально перевірено послідовні етапи формування особистісно орієнтованих відносин – пропедевтично-мотиваційний (початковий), творчо-діяльнісний (основний), регулювальний, контроль-діагностичний (підсумковий). З'ясовано механізми особистісно орієнтованих відносин; виявлено внутрішні й зовнішні чинники їх функціонування; розроблено й експериментально доведено доцільність науково-методичної системи засобів забезпечення формування особистісно орієнтованих відносин; визначено психолого-педагогічні умови їх реалізації у практичній діяльності вчителя початкових класів; розкрито специфіку цілісної підготовки вчителя до формування особистісно орієнтованих відносин; розроблено науково-методичні рекомендації щодо формування особистісно орієнтованих відносин учителя й учнів у виховному процесі початкової школи.

Ключові слова: особистісно орієнтовані відносини, учитель, молодший школяр, модель, етапи, науково-методична система, педагогічні умови.

Хоменко А.В. Формирование личностно ориентированных отношений учителя и учеников в воспитательном процессе общеобразовательной школы первой степени. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2006.

В диссертации обосновывается объективная необходимость формирования личностно ориентированных отношений учителя и младших школьников как механизма обеспечения гуманизации воспитательного процесса общеобразовательной школы первой ступени.

Определена воспитывающая сущность и содержание личностно ориентированных отношений учителя и учеников начальных классов, уточнена структура этих отношений и принципы их организации. Воспитывающая сущность личностно ориентированных отношений состоит в когнитивно-эмоциональном обмене субъектов отношений, в повышении значимости личности ученика для учителя, в ценностном восприятии личности другого, в взаимообусловленном личностном росте. Личностно ориентированные отношения учителя и младших школьников способствуют углублению процессов самопознания и моральной саморегуляции путем обмена эмоциональным, когнитивным и ценностно-содержательным потенциалом субъектов отношений на основе доброжелательности, уважения, эмпатии и толерантности. В процессе формирования этих отношений происходит взаимообусловленное личностное развитие как учителя, так и учеников. Теоретически обоснованы и экспериментально проверены последовательные, взаимодействующие этапы формирования личностно ориентированных отношений учителя и младших школьников – пропедевтически-мотивационный; творчески-деятельностный; регулятивный, контрольно-диагностический.

Теоретической и организационно-методической основой формирования личностно ориентированных отношений учителя и учеников начальных классов является индивидуально-гуманистическая направленность профессиональной деятельности учителя, объединяющая его личностно-гуманные качества – человечность, доброжелательность, ласковость, приветливость, уважение к личности ребёнка, эмпатию, педагогический такт, толерантность, справедливость, оптимизм; совокупность его ценностных личностных ориентаций – на развитие личности младшего школьника, на гуманно-диалогическое общение с ним, на взаимообмен духовными ценностями, на высокоморальные поступки и стойкие гуманные воспитательные позиции – принятия, признания, понимания, равноправности, оптимистического отношения к ребёнку.

Выявлены и экспериментально подтверждены педагогические условия эффективности формирования личностно ориентированных отношений: осознание учителем целостности и последовательности этапов их формирования; индивидуально-гуманистическая направленность личности учителя; взаимодействующая внутренняя и внешняя факторы формирования личностно ориентированных отношений; гуманный характер отношений в школьном и семейном воспитании; инновационно направленная подготовка учителя к формированию личностно ориентированных отношений в воспитательном процессе начальной школы.

Разработана и экспериментально подтверждена система средств обеспечения процесса формирования личностно ориентированных отношений, которая включает: технологии (индивидуально-гуманистического диалогического общения и високоморальных поступков); инновационные методы (фасцинация, педагогический палиатив, доброжелательная педагогическая требовательность, обращение к чувствам, концентрация на положительном); факторы: внутренние (эмпатийное отношение-ответ, духовно-деятельная адаптация, подражание, рефлексия, персонализация) и внешние (диалогическое общение, воспитывающие поступки, гармоничное объединение в воспитательной деятельности учителя методов педагогического и психотерапевтического влияния).

Раскрыта специфика подготовки учителя начальных классов к формированию личностно ориентированных отношений, которая обеспечивается её инновационной направленностью, а именно: увеличением объёма практической профессиональной деятельности (формированием рефлексивно-перцептивных, диагностических умений, диалогическим общением), развитием личностной флексибельности учителя (овладение систематическими знаниями достижений отечественной и зарубежной личностно-гуманной педагогики, формирование стойких гуманных позиций в отношениях с детьми, реализацией в практической деятельности технологий личностно ориентированного взаимодействия), творческой профессиональной активностью педагогов (интенсивный обмен опытом формирования субъект-субъектных отношений воспитателей дошкольных учреждений, учителей начальных классов, преподавателей высшей школы; демонстрация профессиональных достижений учителей; активизация научной деятельности будущих учителей начальных классов).

Ключевые слова: личностно ориентированные отношения, учитель, младший школьник, модель, этапы, научно-методическая система, педагогические условия.

Homenko A.V. Forming of Personally-Oriented Relations of Teacher and Pupils in Upbringing Process of Comprehensive School of the First Stage. — Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree of Pedagogical Sciences on speciality 13.00.07 — theory and technique of upbringing. The Ukrainian state pedagogical university named after M.P. Dragomanov. — Kyiv, 2006.

Upbringing essence and functions of personally-oriented relations of teacher and pupils in the upbringing process of general school of the first stage are exposed; scientific modification of notion "personally-oriented relations of teacher and junior schoolpupils", "individual-humanism orientation of upbringing activity of teacher of initial classes" is carried out; the theoretical model of forming of the personally-oriented relations of teacher and pupils is developed. Sequential stages of forming the personally-oriented relations are scientifically substantiated and experimentally tested: introductive-motivational(initial), creative-active(basic), regulative and control-diagnostic (final). The mechanisms of the personally-oriented relations are found out; the internal and external factors of their

functioning are exposed; expedience of the scientific-methodical system of facilities of providing of forming of the personally-oriented relations is experimentally proved; the psychology-pedagogical conditions of their realisation in low school teacher's practical activity are found out; the specificity of integral teacher's preparation to forming of the personally-oriented relations is exposed; scientific-methodical recommendations on forming of the personally-oriented relations of teacher and pupils in the upbringing process of primary school are developed.

Keywords: personally-oriented relations, teacher, junior schoolpupil, model, stages, scientific-methodical system, pedagogical conditions.